

УДК 692(476.5)

НАТУРНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ ПАДВАЛАЎ КАРПУСОЎ ПОЛАЦКАГА ЕЗУЦКАГА КАЛЕГІУМА

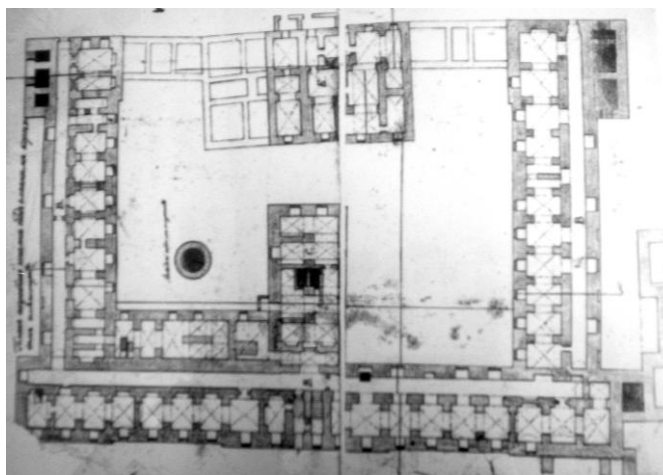
А.А. САЛАЎЁЎ

(Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік)

Прадстаўлены вынікі абследавання падвалаў карпусоў былога Полацкага езуцкага калегіума, якое праведзенага падчас яго мадэрнізацыі ў 2003 – 2006 гады. Прадстаўлены фотаздымкі шэрага цікавейшых архітэктурна-канструктыўных элементаў будынкаў розных часоў. Прапануецца спроба іх вывучэння і інтэрпрэтацыі. На аснове прыведзеных фактаў зроблена выснова аб высокім узроўні развіцця будаўнічых тэхналогій у сярэдзіне XVIII – пачатку XX стагоддзя. Па сутнасці на працягу стагоддзяў гэты будынак быў сваеасаблівай вітрынай і палігонам, дзе апрабаваліся найноўшыя будаўнічыя тэхналогіі таго часу.

Уводзіны. Сутарэнні будынкаў калегіума з даўніх часоў прыцягвалі да сябе ўвагу даследчыкаў-амтараў чуткамі пра падземныя хады і памяшканні. Падчас рамонту будынка ў 2003 – 2006 гады яны не зведалі значных пераробак. Яшчэ ў пачатку XX стагоддзя сутарэнні былі ў дрэнным стане – іх падлога была заліта бетонам, а памяшканні засмечаны. Разам з тым уважлівы агляд інтэр'ераў дазволіў выявіць і зафіксаваць шэраг цікавых архітэктурных канструктыўных элементаў будынка.

Асноўная частка. Падвал мае рысы калідорна-анфіладнай планіроўкі памяшканняў. Гэта добра бачна на плане 1828 года (мал. 1).

Мал. 1. Абмерны план 1828 года першага паверха і падвала Полацкага калегіума

Вышыня сцяпенняў каля 3,0...3,5 м ад узроўню сучаснай падлогі. Асноўны цяжар будынка размяркоўваўся на скрыжаванні сцен, слупоў, сістэмы разгрузачных арак (мал. 2), якія дасягалі таўшчыні 1,5...2,0 м. Усе сцены з боку калідораў і памяшканняў мелі шмат глыбокіх арак і нішаў, якія падзяляліся перагародкамі ў адну цагліну. Гэта дазваляла эканоміць цэглу, не пагаршаючы трываласці будынка, а ў выпадку неабходнасці – прабіваць пад аркамі новыя дзвярныя праёмы. Першапачаткова падвал быў непафарбаваны і неатынкаваны, уся муроўка сцен памяшканняў пераважна з цэглы. Каменная муроўка прасочана толькі пад вокнамі памяшканняў корпуса «А», дзе былі дрэнажы, і ў памяшканні, якое ў цяперашні час знаходзіцца пад кафедрай айчынай і ўсеагульнай гісторыі. Вонкавыя абрысы аконных праёмаў паводле плана 1828 года і апісанняў будынка 1807 года зараз цалкам страчаны. Яны мелі жалезныя крата з прутаў і стаўні [2, с. 19]. Шкляныя вокны з'яўляюцца толькі пасля 1831 года. Сцяпенні сутарэнняў у большасці памяшканняў крыжовыя, былі выкладзены «ў елку» і ўмацаваны рэбрамі цвёрдасці. Цыліндрычныя сцяпенні прасочаны толькі ў памяшканнях, якія знаходзіліся пад лесвіцай корпуса «Г», іх муроўка тычковая (гл. мал. 2).

Мал. 2. Сістэма арак пад лесвіцай корпуса «Г»

Падчас даследавання скляпенняў у памяшканні пад сучаснай аўдыторыяй № 107 выяўлены рэшткі першапачатковай старажытнай апалубкі, якая ацалела з сярэдзіны XVIII стагоддзя (час узвядзення існуючага зараз будынка калегіума). На рошчыне ацалелі як самі дошкі апалубкі, так і іх адбіткі. Гэта

Мал. 3. Скляпенне і падпружная арка з часткова замураванымі дошкамі апалубкі іх адбіткамі на абмазцы

дазваляе прасачыць тэхнічны прыём будаўніцтва скляпенняў старажытнымі мулярамі. Часткова дошкі былі замураваны пры будаўніцтве падпружнай аркі (мал. 3). У выніку гэтага паміж імі ўтварылася вялікая (да 5 см) шчыліна. Гэта сведчыць аб тым, што апалубка (магчыма, верхні слой яе пакрыцця) не мацавалася да кружалаў і ўтварала даволі пластычнае пакрыццё, якое злёгка дэфармавалася пад цяжарам высыхаючага скляпення. Для больш роўнай укладкі шэрагаў цаглін яе паверхня выраўнівалася рошчынай. Гэта знаходка дазваляе прасачыць паслядоўнасць будаўнічых работ. Спачатку ўзводзіліся падпружныя аркі і перамычкі акон і дзвярэй, пасля іх высыхання і ўсадкі рыхтавалася апалубка пад скляпенні. Верхні слой яе пакрыцця клаўся ўнахлест на падпружныя аркі і не мацаваўся да кружалаў, такім чынам пакрыццю надавалася неабходная пластычнасць, якая забяспечвала раўнамерную ўсадку скляпення. Пасля іх высыхання і ўсадкі пачыналася зняцце апалубкі. Пры гэтым паміж аркамі і асноўнымі скляпеннямі ўтвараліся вялікія шчыліны, якія добра бачныя і зараз. Вышэйпрыгаданыя глыбокія нішы на ўзроўні арак мелі выступы адкосаў шырынёй каля 5...7 см, яны прызначаліся для ўсталявання кружалаў пад апалубку.

Існуючая зараз падлога створана ў XX стагоддзі. З гістарычнай даведкі вядома, што першапачаткова яна была брукаванай [2, с. 19] і, магчыма, яе рэшткі захаваліся пад бетонам і зараз. Падчас рамонтнага 1831 – 1835 гадоў яна пасля рэканструкцыі дрэнажоў была перекладзена. Рэшткі першапачатковай дрэнажнай сістэмы XVIII стагоддзя не захаваліся, бо яны былі знішчаны ў пачатку XX стагоддзя пры будаўніцтве існуючых зараз дрэнажоў. Паводле гістарычнай даведкі дрэнажная сістэма была драўляная [2, с. 19]. Аб канструкцыі труб можна меркаваць па знаходцы драўлянай трубы П.А. Русавым у двары калегіума. Знойдзены ім дрэнаж датаваны прамежкам часу паміж 1785 і 1831 годам, ён быў зроблены ў выглядзе драўлянага цыліндрычнага жолаба з плоскай накрыўкай [3, с. 260 – 261]. Такім жа чынам маглі выглядаць дрэнажы і ў падвалах карпусоў «А» і «Г».

Мал. 4. Акенца для выпуску дрэнажнай трубы ў вонкавай паўднёвай сцяне корпуса «А» пад лесвіцай

Яны знаходзіліся на невялікай глыбіне адразу пад брукаванай падлогай і былі заглыблены ў гліністы мацярык. Уздоўж калідораў ішлі вялікія магістральныя каналы. На месцы іх злучэння маглі быць укапаны бочкі альбо неглыбокія калодзежы. Галоўны канал знаходзіўся ў корпусе «А». У гэты канал паступала вада з усіх памяшканняў падвала. Выхады з яго знаходзіліся ў памяшканнях паўднёвай часткі падвала (зараз там электрашчытавая, а на першым паверсе гардэроб для студэнтаў і вахта) і пад лесвіцай (зараз належыць да карціннай галерэі). Для гэтага ў вонкавай сцяне былі зроблены арычныя акенцы, падобныя на байніцы памерамі 0,5 × 0,65 м, якія знаходзіліся пад вокнамі на падоўжных воясах памяшканняў (мал. 4). Памеры арак дазваляюць вызначыць шырыню труб. Падобнае размяшчэнне выхадаў дрэнажу невыпадкавае, бо з корпуса «Г» і памяшканняў паўночнай часткі корпуса «А», дзе была езуіцкая кухня (зараз над імі на першым паверсе санітарны вузел, калідор, абанемент бібліятэкі ПДУ), паступала асноўная маса вады. Магчыма, што перад корпусам «А» быў таксама магістральны канал і ад яго ішлі адгалінаванні ўбок схілу пагорка, на якім стаяў калегіум (зараз ён схаваны за падпорнай сцяной XIX ст.). Такім чынам, дрэнажная сістэма была арыентавана ў бок Заходняй Дзвіны.

Мал. 5. Акенца для выпуску дрэнажнай трубы ў вонкавай паўночнай сцяне корпуса «А» пад калідорам

Памяшканні, над якімі зараз на першым паверсе санітарны вузел, невялікі калідор і абанемент бібліятэкі ПДУ, а таксама цеплапункт у тарцы корпуса «Г» (над ім зараз таксама санітарны вузел), першапачаткова былі ізаляваны ад асноўнага падвала. Згодна з планам 1828 года першыя мелі асобны ўваход са склада былой езуіцкай кухні (зараз у ім санітарны вузел), вентыляцыйны канал і асобны дрэнаж, з якога было тры выхады. Адзін знаходзіўся ў паўночнай вонкавай сцяне (мал. 5), два другіх вялі ў галоўны магістральны канал калідора корпуса «А». Для гэтага

яшчэ падчас будаўніцтва ў падоўжнай сцяне былі зроблены аркі, падобныя на байніцы ў вонкавых сценах. Такім чынам, можна меркаваць, што гэтыя памяшканні маглі выкарыстоўвацца ў якасці ледніка або склада харчавання для кухні і патрабавалі больш дасканалай дрэнажнай сістэмы для адводу талай вады. Памяшканне, якое знаходзіцца пад лесвіцай і запасным выходам бібліятэкі ПДУ, звязана з корпусам «Б». У яго паўднёва-заходнім куце знаходзіцца магутны слуп, ніякім чынам не звязаны з першапачатковай архітэктурай будынка. Да нізу ён пашыраны, муроўка з пальчаткі, вельмі трывалая і мае выступы для прывязкі новых муравак. Можна меркаваць, што гэта калодзеж для вады або лаз, патаемнае сховішча, уваход у якое быў з кухні. Памяшканне, дзе цепла-пункт корпуса «Г», таксама ізалявана. Частка скляпення перакладзена ў XIX – пачатку XX стагоддзя, у паўночнай сцяне зроблены новыя дзверы, а першапачатковыя, якія былі ў заходняй сцяне, перароблены ў акно. Паўднёвая частка скляпення ўзмоцненая двума падпружнымі аркамі, паміж імі і паўднёвай сценкай знаходзяцца дзве вялікія шахты (мал. 6), якія, мяркуючы па муроўцы і сувязі з памяшканнем падвала, датуюцца XVIII стагоддзем. Яны звязаныя з памяшканнямі ўсіх паверхаў. Пры езуітах, як і зараз, тут былі ўборныя. Можна меркаваць, што гэта памяшканне падвала звязана з уладкаваннем і прачысткай каналізацыі і названа ў гістарычнай даведцы «нужным месцом» [2, с. 19]. Праз шахты маглі быць пракладзены каналізацыйныя трубы. Далей сцёкі траплялі ў канал пад падлогай, які пад паўночна-заходнім вуглом будынка пераходзіў у скляпеністы тунэль (мал. 7). Яго скляпенне было выяўлена і даследавана Д.У. Дукам разам з аўтарам

Мал. 6. Заходняя шахта ў тоўшчы сцяны, якая злучае санітарныя вузлы на ўсіх паверхах корпуса «Г»

гэтага артыкула пры пракладцы цеплатрасы ў 2003 годзе. Удалося высветліць, што канал у некалькіх месцах разбураны і часткова перароблены ў трубу. У пачатку XX стагоддзя ў яго вялі некалькі калодзежаў у двары кадэцкага корпуса. Гэты тунэль выходзіў на беразе Чорнага ручая, паблізу скрыжавання сучасных вуліц Стралецкай і Замкавай. Яго вышыня дазваляла прапаўзці па яму на карачках. Такім чынам, тунэль мог выкарыстоўвацца для патаемнага пранікнення ў калегіум.

Мал. 7. Скляпенне каналізацыйнага тунэля ў двары калегіума. Выгляд з паўночнага захаду

У заходнім тарцы калідора корпуса «А» на вышыні каля 0,3...0,5 м ад узроўню сучаснай падлогі былі прасочаны рэшткі скляпення падземнага пераходу XVIII стагоддзя, які вёў да сугарэнняў езуіцкай аптэкі (знесена ў 60 – 70 гады XX стагоддзя). Найбольш значныя пераробкі былі праведзены ў падвале ў пачатку XX стагоддзя. Былі зроблены новыя дзвярныя праёмы пад аркамі нішаў. Некаторыя памяшканні тынкаваліся і бяліліся крэйдай. Узводзіліся новыя перагародкі. У той час вялася капітальная рэканструкцыя будынка, пад час якой былі створаны вадаправод, паравое ацяпленне, пракладзены новы дрэнаж і вентыляцыя. Новы дрэнаж быў вельмі падобны па канструкцыі і камплекту дэталей на сучасны. Аснову яго складалі калодзежы з карычневых паліваных керамічных кольцаў і труб. Падчас яго ўладкавання ў калідорах і некаторых памяшканнях падвала рыліся траншэі глыбінёй каля 2...3 м. Такім чынам, трубы клаліся значна ніжэй узроўню падмуркаў будынка. Кольцы, як і чыгунныя накрыўкі люкаў, мелі штампы «ЗАВОДЪ НОВЪ ВЪ БОРОВИЧАХЪ» [1, с. 51] (мал. 8). Адзін з выхадаў гэтай дрэнажнай сістэмы быў у заходнім тарцы калідора корпуса «А».

Мал. 8. Люк дрэнажу ў калідоры корпуса «Г»

Пры яго ўсталяванні быў знішчаны падземны пераход XVIII стагоддзя паміж аптэкай і галоўным будынкам калегіума. Падчас уладкавання новага дрэнажу брукоўка была знішчана, а падлога заліта бетоном.

Стварэнне сеткі паравога ацяплення вымагала ўсталяванне бойлераў для падагрэву вады (мал. 9). Назіранні паказалі, што яны збіраліся непасрэдна на месцы ўсталявання. Пасля чаго будаваліся цагляныя перагародкі з невялікімі металічнымі дзверкамі (мал. 10). Памяшканні, як і самі бойлеры, тынкаваліся. У кожным корпусе бойлеры ўсталёўваліся парамі. Так, напрыклад, у корпусе «Г» яны былі ў памяшканнях (аўдыторыі № 106 і 107*) у кропусе «А» – займалі памяшканне пад Шведсім цэнтрам бібліятэкі*, побач з ім, у памяшканні кабінета дырэктара бібліятэкі*, была абсталявана майстэрня. Для гэтага была

* сучасныя памяшканні.

ўзведзена дадатковая перагародка з акном і жалезнымі дзверцамі. Перагародка паміж гэтымі памяшканнямі каля падлогі мела нізкі прастакутны праём, там жа прасочаны і рэшткі механізмаў – махавікі з ланцугамі і дротам, якія прыводзілі ў рух засаўку праёма. Таксама ў гэтых памяшканнях пачыналіся дзве вялікія шахты, якія былі прабіты ў тоўшчы сцяны і вялі на другі і трэці паверх. Яны тасам мелі рэшткі механізмаў – металічныя засланкі і махавікі. Магчыма, гэтыя шахты падавалі гарачае паветра з бойлераў у жылыя памяшканні. У пачатку XX стагоддзя быў знішчаны і ўваход у падвал з першага паверха, са сховішча былой езуіцкай кухні (зараз тут санітарны вузел), на яго месцы былі зроблены бетонныя латы з чыгуннымі каналізацыйнымі трубамаі. Гэтыя дрэнажы і каналізацыя з’яўляюцца непасрэднымі папярэднікамі сучасных сістэм.

Сапраўдным рэліктам падвала можна лічыць драўляныя «футраваныя» ўваходныя дзверы на каваных аздобленых насечкамі завесах. Яны выкананы па традыцыйным тэхналогіям, якія не мяняліся на працягу стагоддзяў і, магчыма, зроблены яшчэ падчас пабудовы калегіума ў сярэдзіне XVIII стагоддзя (мал. 11).

Мал. 9. Бойлер у корпусе «Г»

Мал. 10. Цагляная перагародка і жалезныя дзверы ў бойлернае памяшканне корпуса «А»

Мал. 11. Уваходныя дзверы ў падвал корпуса «Г»

Высновы. Такім чынам, падвал галоўнага будынка па сённяшні дзень захоўвае цікавыя архітэктурна-канструктыўныя элементы і рэшткі разначасовых камунікацыйных сетак, хоць і ў значна меншай колькасці, чым да рамонтна 1831 – 1835 гадоў. Якасць створаных камунікацый была такой, што яны працавалі без рамонтных работ дзесяткі гадоў, а некаторыя часткова функцыянуюць і зараз. Неабходна далейшае вывучэнне падвалаў і аднаўленне дрэнажнай сістэмы пачатку XX стагоддзя, бо разбурэнне керамічных выпускаў прывяло да затаплення калодзежаў і пастаяннай вільгаці ў будынку, што дрэнна адбіваецца як на яго захаванасці, так і мікраклімаце ніжніх паверхаў. Пры гэтым з’явіцца магчымасць частковай музейфікацыі падвала і рэшткаў выяўленых камунікацыйных сетак, а далейшае развіццё супрацоўніцтва Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка дазволіць стварыць сумеснымі намаганнямі музей, які быў бы прысвечаны архітэктуры Полацкага езуіцкага калегіума і кадэцкага корпуса.

Аўтар шчыра ўдзячны прарэктару УО «ПДУ» па рамонце, капітальнаму будаўніцтву і добраўпарадкаванню В.С. Левіну за прадастаўленне каляровай копіі з арыгінала абмернага плана 1828 года першага паверха і падвала Полацкага калегіума.

ЛІТАРАТУРА

1. Археалогія Беларусі: у 4 т. / В.М. Ляўко [і інш.]; пад рэд. В.М. Ляўко [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV – XVIII стст. – 597 с.
2. Кукуня, О. Объект: Памятник архитектуры XVIII в. (Корп. «А» иезуитского коллегіума в г. Полоцке) Эскизный проект, комплексные научные изыскания. Историко-архивные и библиографические исследования / О. Кукуня, В. Соболев. – Минск, 1994. – Т. 2. Кн. 5. С. 31, 40, 42.
3. Русаў, П.А. Даследаванні вадаавода езуіцкага калегіума Полацка (па матэрыялах археалагічных раскопак 1997 г.) / П.А. Русаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. – Полацк, 1998. – С. 259 – 261.

Паступіў 18.07.2008